

ELFİRA BAĞIRZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İstiqlaliyyət küç.6.
elfira.@.mail.ru.

ƏDƏBİ DİL NORMALARININ FORMALAŞMASINDA ŞİRVAN DIALEKT FAKTORUNUN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Dil ona olan tələbatı yerinə yetirmək və insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasını qoruyub saxlamaq üçün öz daxilində daim yenilənmələrlə müşahidə olunur. Ədəbi dilin formalaşmasında bir sıra faktorlar əhəmiyyət daşıyır ki bunlardan da birinci olaraq dialekt faktorunu qeyd etmək olar. Ədəbi dil daim dialektlərlə üzvi şəkildə əlaqəli olur. Dialektlər ədəbi dilin zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, ədəbi dil inkişaf etdikcə ona lazım olan sözləri əldə etmək üçün daim dialektlərdən faydalanır və özünü zənginləşdirir. Ədəbi dili dialektə təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Dil tarixi hadisə olduğu üçün onun daxilində dəyişikliklər baş verir. Dəyişiklik dedikdə bunun dilin tam olaraq yeni formaya keçməsi kimi başa düşülməsi düz olmaz. Zamanla dildə olan bir norma öz yerini digər bir normaya verir. Bu proses zamanı dialekt faktoru xüsusi rol oynayır. Hər bir ədəbi dilin əsas qida mənbəyi dialektlərdir. Ədəbi dildə norma anlayışı seçmə əməliyyatının aparılması üçün dildə olan variantların olması ilə əlaqədardır. Əgər variantlar mövcud deyilsə, o zaman hər hansı bir normadan söhbət açmağa ehtiyac qalmır." Norma problemi o halda meydana gəlir ki, dil sistemində eyni hadisənin istifadəçisi olan variantlar mövcud olsun. Dildə bu variantlılığın əsas mənbəyi kimi dialektlər çıxış edir. Azərbaycan dilinin Şirvan dialektindən danışarkən onu normasız mövcud olmasını demək yalnız olar. Şirvan dialektinin də özünəməxsus normaları vardır. Ünsiyyətin anlaşılıqlı olması üçün ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də normalar vardır. «Demək olmaz ki, dialekt üçün norma xarakterik deyil. Normal, maneəsiz anlaşılan ünsiyyətin mümkünlüyü üçün dialektlərdə də norma mövcuddur, lakin ədəbi dil normasından fərqli olaraq, bunlar ənənə ilə qorunur, şüurlu surətdə seçilmir və yazıya alınmır». Ədəbi dili Şirvan dialektindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də onun normalarının şüurlu olaraq seçilməməsidir. Yaxud meydana gəldikdən sonra ədəbi dilin normaları sabitləşməyə başlamış və yazı vasitəsilə qorunub saxlanılmışdır.

Açar sözlər: ədəbi dil, şirvan dialekti, fonetik norma, leksik və sintaktik norma

Ədəbi dilin formalaşmasında Şirvan dialekti əsas baza kimi çıxış edir. Lakin bu o anlama gəlmir ki, həmin dialektlə ədəbi dil tam olaraq eyni məzmun daşıyır. Bu

haqda danışarkən A. S. Çikobava bunu aşağıdakı kimi qeyd etmişdir: "Bu linqvistik yox, ictimai-siyasi xarakterli şəraitdən asılı, yəni ədəbi dilin yarandığı anda cəmiyyətin mədəni və ictimai-siyasi həyatında aparıcı rolu hansı dialektin dominant rol oynamasından asılıdır." (1, səh.117-118). Ədəbi dil normaları xalqın ümumi istifadəsi üçün tam anlaşqlı bir formada yaradılır. Əgər burada hansısa bir dialektin üstünlüyünə yol verilsə, digər qurup insanlar bu dialekt faktlarını anlaması üçün çətinliklər yaranacaqdır. Ədəbi dilin formalaşmasında mərkəz dialekt faktorunun əsas rolə malik olması Wagında V. Resetov öz fikirlərini belə qeyd edir: Qeyd edilən dövrlərdən XI-III-XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin əsasında Şirvan dialektinin durması Şirvan şəhərinin ictimai-siyasi cəhətdən mərkəz rolünün oynaması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı XVIII əsrdə ədəbi dilin formalaşmasında **Şirvan dialektinin** əsas kimi çıxış etməsi həmin dövrdə Qarabağın Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində başlıca rol oynaması, mərkəz mövqeyində durmasıdır. Həmçinin həmin dövr Azərbaycan ədəbiyyatında xalq dilinə yaxın ədəbiyyat nümunələrinin artması, M. V. Vədadi, M. P. Vəqif və s. şairlərin sadə dilə meyl etməsi dilin arabizimlərdən yüngülləşdirmə meylinin olması Azərbaycan ədəbi dilinin qərb dialektinin əsasında inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdır. Ədəbi dil öz normalarını yazıda möhkəmləndirir və qoruyur. Əgər ədəbi dil yazıda öz əksini tapmazsa, dildaxili və dilxarici təsirlərin davamlı təsirinə məruz qalaraq tez-tez dəyişikliklərə uğrayaraq ünsiyyət üçün çətinliklər yaratmış olacaqdır. Bu haqda Ə. Dəmirçizadə qeyd edir: "Ədəbi dildə sabitliyin təmin olunması normativ xüsusiyyətlərin yazıya alınması ilə mümkündür. Belə ki, ədəbi dil norması nə qədər sabit olsa da, tarixi kateqoriya olduğu üçün dəyişir, ədəbi dildə normanın möhkəmlənməsi və hamı üçün vacibliyi prinsipinin təmin edilməsində yazının rolu əvəzsizdir." (2-s, 10-12). Bu nümunələrin yazıya köçməsi də ədəbi dilin qərb dialekti əsasında inkişafına təkan vermişdir. Normalar öz əksini yazıda tapdıqca daha da möhkəmlənməyə başlamışdır

Dost dostun yolunda düşər ziyanə, İgid gərək təb gətirə dayana. M. P. Vəqif Qatır-gatır olub qalxıb havaya, Na çıxıbsız asımana, durnalar! M. V. Vədadi

Azərbaycan ədəbi dilinin dialekt əsasında formalaşma fikrinə əsaslanane demək olarki, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında Bakı-Şamaxı dialekti mərkəz mövqedə durmuşdur. XIX cü əsrdə paytaxtın Şamaxı şəhəri olması və Şamaxı zəlzələsindən sonra paytaxtın Bakı şəhərinə köçməsi bu işdə iqtisadi mərkəz kimi Bakı şəhərinin rolunu artırmışdır. Buna görə də bütün dialektlərə mənsub insanların bura axını ilə Bakı şəhəri dialektlərin cəmləşməsi mərkəzinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı ictimai-siyasi mərkəzə çevrilərək ədəbi dilin yeni mərhələsinin formalaşması üçün şərait yaranmışdır. Bu dövrdə mətbuatın inkişafı ədəbi dilin normalarının sabitləşməsinə kömək etmişdir. Mətbuatın yaranması ilə dialektlərdən gələn norma variantları üzərində seçmə genişlənmiş və münasib variant yazıya gətirlərək möhkəmlənmişdir. Azərbaycan dialektləri qərb, şərq, şimal və cənub qrupu olmaqla dörd yerə ayrılır. Quba, Şamaxı, Bakı, Muğan və Lənkəran dialektləri şərq qrupuna; Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri qərb qrupuna, Şəki və Zaqatala-Qax dialektləri şimal qrupuna,

Naxçıvan, Ordubad, İrəvan dialektləri isə cənub qrupuna daxildir. Hər bir qrupun özünəməxsus fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər də ədəbi dilin normalarının xüsusiyyətləri olsalar da, hamısı ədəbi dilin zənginləşməsinə mühüm rol oynayır. Dil tarixi proses olduğundan daim dəyişikliklərə məruz qalır. Ədəbi dildə dəyişikliklər dilin bütün yaruslarında eyni dərəcədə getmir. Dil fonetik və leksik normalarda gedən dəyişikliyə daha çox məruz qalır. Dilin qrammatik variantlığın çoxluğu və danışq zamanı dildə istifadə edilməsi, dil üçün münasib olanların seçilməsi ilə əlaqədardır. Dilşünas alim-tədqiqatçı EƏzizov yazır: "Şirvan dialektinə xas xüsusiyyətlərdən biri də çağır n-nin (n) olması ilə bağlıdır. Bu səs dialektlərdə müxtəlif səs çalarlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan dili şivələrində samit düşümü nəticəsində sözdəki saitlərin uzun tələffüzü üçün şərait yaranmış olur. Saitlərin uzun tələffüz olunması səbəblərindən biri də **n** samitidir". (3-s.76).

Tarixi mərhələlərdə samit səslər müəyyən bir yol keçərək öz yerini digər bir variantlara vermiş və bu variantlardan ədəbi dilə gətirilərək norma kimi götürülmüşdür. XX əsrin 30-cü illərinə qədər bu əlifbada öz əksini tapsa da, sonralar əlifbadan çıxarılmışdır. Bəzi dialektlərdə sait səslərin uzun tələffüz edilməsi kimi hallara rast gəlinməsi müşahidə olunur ki, bu da n samitinin təsirini olması ilə əlaqədardır. Məsələn: ma: (məna), sa: (səno), oa: (ona) gö:lüm (könlüm), gözəl (könlül) və s. n səsinin sonrakı inkişaf yolunu və hansı mərhələlərdən keçərək norma halına çevrildiyini M. Şirəliyev aşağıdakı kimi qeyd etmişdir: "Daha sonralar qovuşuq "nq" səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin **n** ünsürü, başqa bir qrup dialektlərdə isə "q", "ğ", "g" ünsürlərinə üstünlük verilmişdir. "G" səsinin yumuşalması nəticəsində onun yerinə bəzi dialekt və şivələrdə **y** səsi meydana gəlmiş, bəzi dialekt və şivələrdə isə "g" səsi **v** səsi ilə əvəzlənmişdir." Fonetikanın əsas normalarından biri də ümumtürk dil qanunu olan ahəng qanunudur. Ədəbi dillə müqayisədə dialektlərdə ahəng qanunu o qədər də möhkəmliyini qoruyub saxlaya bilmir. Azərbaycan dilinin Şirvan dialekti haqqında M. İslamov yazır: "Azərbaycan dialektlərinin bəzilərinə ahəng qanunu gözlənilsə də, bəzilərinə bu qanun gözlənilmir." (4-s.16-23). Azərbaycan dialect qruplarını bu baxımdan üç hissəyə ayırmaq olar.

1. Ahəng qanununun bəzi hallarda pozulduğu dialekt və şivələr. Bura Bakı, Quba, Lənkəran dialektləri və şivələrini daxil etmək olar. Məsələn: **Alecek, tutacek, aleyam, dənəşerəm, dedix, beşix və s.**

2. Əksər hallarda ahəng qanununa əməl olunan dialekt və şivələr; Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri daxildir. Məsələn: **çanax, mağar, oxumuyuf, almiyif, gözdüyür və s.** Bu qrupa aid dialektlərdə ədəbi dilin normalarına zidd də olsa belə, bəzi hallarda ahəng qanunu qoruyub, saxlayır. Məsələn: **ilxi, ildırım və s.**

3. Ahəng qanunun az hallarda pozulduğu dialekt və şivələrdə ki, bura Şamaxı, Naxçıvan dialektləri və Muğan şivəsi daxildir.

Ədəbi dilin zənginləşməsində onun leksik tərkibi mühüm əhəmiyyətli dəyişikliklər və yeniliklər özünü dilin lüğət tərkibində göstərir. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq baş verən hadisələr dilin lüğət tərkibində də özünü biruzə verir.

Şirvan dialektindən ədəbi dilə gələn sözlərin böyük bir qismi isə elm vasitəsi ilə dilə daxil olmuşdur. Bu prosesdə Həsən bəy Zərdabinin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun təsis etdiyi "Əkinçi" qəzetində çoxlu sayda terminlər dialektlərdən ədəbi dilə gəlmişdir. Məs: yatalaq, yağışölçən, tullama, soyuq yer və s.

Ədəbiyyat:

- 1..” Лингвистический анализ диалектных слов современного русского языка”стр: 117-118.
- 2.Dəmirçizadə Ə.. "Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları." Bakı, "API nəşriyyatı", 1969.səh:10-12
- 3.Əzizov E. "Azərbaycan Şirvan Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı." B, “ BDU. 1999, səh.76.
- 4.İslamov M. "Azərbaycan dilinin şirvan dialekti." Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1968. Səh. 16-23

E.Багирзаде

Роль фактора Ширванского диалекта в формировании норм Азербайджанского литературного языка

Резюме

В статье рассказывается об описании литературного языка и фактора диалекта в формировании литературного языка. Также затронута тема , как проведен процесс выбора между диалектами и литературным языком .

Наряду с фонетическим, лексическим отделами диалектов, также дана информация о синтаксическом отделе. В формирование литературного языка, рассказе о всех четырех направлении диалектов, подчеркнута их характеристик характеристика.

В статье помимо вышеуказанного ещё рассмотрено историческая путь Азербайджанская диалектологию. Без исключение точный, западный, южный или северный диалекты имеет важную значение для нормативы литературного языка. Диалекты постоянно играют важную роль в развитии литературного языка.

Основная доля в обновлении, изменении норм литературного языка принадлежит диалектам. В Связи изменением по требование языковая направление 4 мне каждом развивающее обществе, нормативе литературном языке нуждается возведение. Один из языковых факторов чтобы опередить таких вопросы считается диалекты. И по этой причине тема имеет особое значение

Ключевые слова: Литературный язык, диалект ширвана, норма в литературном языке, фонетическая, лексическая и синтаксическая норма

E.Baguirzade

The role of the SHirvan dialect norms in the formation literature Azerbaijani
Summary

The influence of a dialect factor in the formation of literary language is disputed in the article. Also how the choice process among dialects and literary language must be carried is considered. Besides phonetic, lexic departments of dialects, the syntactic one is also touched. In the formation of the literary language.

Language, talked about the four dialects of our language and their particularities. In addition to these, the historical way of Azerbaijan dialectology has been examined. Dialects are important for literary language norms such as east, west, south, or north. Dialects always play an important role in the progress of a literary language.

Dialects are given main attention in the process of their changing, renovation. As the language needs of the developing society change, the need for renewal in the norms of the literary language increases. One of the language factors that provides these are dialects. So this theme is played a special importance.

The disadvantages of traditional methods required new approaches or methods for teaching grammar, as well as the language which the learners could use in their real life. One of the approaches that set up thinking this goal was communicative approach. Communicative approach is based on communicative competence and interaction. According to that fact the choice of materials must be related to the real-life situations and convince the learners to use the knowledge and grammar rules during their speaking.

Key words: Literary norms, dialect shirvan, norms, literary language, phonetic norm, lexic norm, syntactic norms.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.11.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur